

А. М. ЗАЛЕСЬКИЙ СКЛАДОВА ІСТОРІЇ НАРОДУ¹

Українська мова має три наріччя: північне, або поліське, і два південних — південно-східне й південно-західне. Межа між північним і південними наріччями проходить приблизно по лінії Володимир-Волинський—Луцьк—Рівне—Новоград-Волинський—Житомир—Фастів—Переяслав-Хмельницький—Пирятин—Конотоп, а між південно-західним і південно-східним — по лінії Фастів—Ставище—Тальне—Первомайськ—Роздільна.

Північне наріччя протистоїть обом південним: так, майже в усіх південних говорах у корені ряду слів вимовляється **і** або **а** з попереднім м'яким приголосним (на письмі **я**) незалежно від того, чи цей корінь наголошений чи ні (*міст* — *містка́*, *стіл* — *стільця́*, *ріг* — *ріжка́*, *жінка* — *жінки*, *дід* — *діди́*, *стіни* — *стіна*, *річка* — *ріка́*, *літо* — *літа́*, *тягне* — *тягнути*, *дядько* — *дядьків* або *тегне* — *тегнути*, *дедько* — *дедьків*), а в північних у тих самих словах під наголосом будуть одні звуки, а без наголосу — інші (*муост* — *мостка́*, *стуол* — *стольця́*, *руог* — *рожка́*, *куо́нци* — *конця́*, *жуо́нка* — *жонкі*, *діед* — *деди́*, *стієни* — *стенá*, *рієчка* — *река́*, *лієто* — *лета́*, *тягне* — *тегнути*, *дядько* — *дедькуо́в*). На Поліссі нема звуження ненаголошеного **є** в **и**, тобто зберігається вимова *мені*, *середина*, *береза*, а не *міні*, *сиридина*, *биреза*, як у південних говорах. Відрізняються вони й формами прикметників: на півночі переважно говорять *на чорни день*, *жовтая хустка*, *зелене поле*, *добрії люди*, а на півдні — *на чорний день*, *жовта хустка*, *зелене поле*, *добрі люди*. Наведемо ще одну рису: у дав. відмінку однини іменники чол. роду мають на півночі закінчення **-у(-ю)** (*бра́ту*, *ба́тьку*, *коню́*), а на півдні **-ові(-еві)**, **-ови(-еви)** (*бра́тові(и)*, *ба́тькові(и)*, *коне́ві*)).

Рядом особливостей говори південно-західного наріччя відрізняються від говорів південно-східного. Тут можна згадати деякі найхарактерніші їх риси: на заході дзвінкі приголосні в кінці слова й перед наступними глухими оглушуються, а на сході зберігають дзвінкість (пор. *хліп*, *сат*, *ка́ска*, *нішка*, — *хліб*, *сад*, *ка́зка*, *ніжка*), на заході немає подвоєння приголосних в іменниках середнього роду: *житя́*, *весі́ля*, *насі́ня* або *житє́*, *весі́ле*, *насі́не* (на сході лише *життя́*, *весі́лля*, *насі́ння*), у багатьох західних говорах голосний **а** переходить в **є** після м'яких приголосних і шиплячих (*взев*, *де́кувати*, *те́шко*, *чес*, *же́ти*, *же́ба*), м'який **р'** ствердів і змінився в **р** або в сполуку **рй** (*зора*, *радно́*, *рад*, *вару́*, *куру́* або *зоря́*, *рйадно́*, *рйад*, *варйу́*, *куру́*); в східних говорах: *зоря*, *рядно́*, *ряд*, *варю́*, *куру́*), збереження в західних говорах колишніх перфектних форм минулого часу (*ходиві́м*, *ходиві́ем*, *робіві́сь*, *носиві́єс*, *писали́с(ь)мо*; в східних говорах: *я ходив*, *ти ходив*, *ми ходили* і под.) та, майбутнього часу типу: *буду робив*, *буду ходив*; на сході: *робитиму́*, *ходитиму́*, *буду робити*, *буду ходити*.

Відрізняються від східних говорів західні й формами багатьох відмінків іменників жіночого, чоловічого та середнього родів, особливо з основою на м'який приголосний, напр.: іменники жіночого роду в дав., місц. й оруд. відмінках однини (*землі́* — *на землі́* — *земле́в* або *землю́в*, *руко́в* або *руко́м*, *ного́в* або *ного́м*); іменники чоловічого й середнього роду в дав. і місц. відмінках (*бра́тови*, *коне́ви*, *на коні́*, *на кінці́*, *на се́рці*); східні говори в цих відмінках мають лише такі форми: *землі́* — *на землі́* — *землею́*, *рукою́*, *ногою́*, *бра́тові*, *коне́ві*, *на коні́*, *на кінці́*, *на се́рці*.

Мовні відмінності цих наріч часто супроводжуються або доповнюються етнографічними відмінностями: особливостями в будівництві житла й господарських споруд, своєрідністю в одязі, домашньому начинні й різному сільськогосподарському реманенті, в характері народного мистецтва, зокрема в специфіці вишивок, а також пісенно-музичного фольклору та ін.

Кожне з названих наріч охоплює в свою чергу ряд говорів. До складу північного входять говори: надбузько-поліський, західнополіський, середньополіський і східнополіський; до південно-західного: волинський, надністрянський, надсянський, бойківський,

¹ Продовження статті: «Діалектне розмаїття української мови», «Культура слова», вип. 38.

закарпатський, лемківський, гуцульський, буковинсько-покутський і подільський; до південно-східного: середньонадніпрянський, полтавський, слобожанський і степовий.

Основу будь-якого говору, його, так би мовити, кістяк становлять загальнонародні риси, властиві всім або майже всім українським говорам і літературній мові. Таких стабільних рис переважна більшість, і тільки на їхньому тлі виділяються ті, які є непостійними й змінюються і які, власне, визначають той або той говір чи як бойківський, чи як подільський, чи як полтавський і т. ін. Українські говори, на відміну від говорів деяких інших мов, досить близькі між собою, тому їх носії можуть без надмірних зусиль зрозуміти один одного. І. Франко писав з цього приводу: «Українська мова наслідком свого історичного розвитку має загалом мало діалектів». І в іншому місці: «...українська мова на величезному просторі від Харкова до Кам'янця-Подільського виявила таку однотайність, такий брак різкіших відмін, який вповні відповідав українському національному типові, також «вимішаному» і вирівняному в цілій масі, як мало котрий подібний тип у світі».

Нерідко доводиться чути, що діалект — це зіпсована, знівечена літературна мова. Підставою для подібних хибних тверджень є, можливо, та обставина, що значна частина слів, спільних для літературної мови й говорів, вимовляється в останніх інакше, ніж у літературній (*огірок* — *гойірок*, *кривавий* — *кир'авий*, *ло́жка* — *лишка*, *д'ятел* — *д'ятьол*, *яблуко* — *эблоко*, *щастя* — *ше́скі*, *тя́жко* — *ке́шко* та ін.), що часом сприймається як спотворення й перекручення відповідних літературних слів. Місцеві говірки аж ніяк не можна розглядати як «грубу, вульгарну мову» «простих неосвічених людей», які саме через брак освіти ніби й зіпсували літературну мову. Такі міркування антиісторичні й не відповідають дійсності. Для їх спростування досить зазначити, що, за підрахунками лінгвістів, на земній кулі є тепер біля 3000 мов, з яких лише приблизно 300 мають писемність, тобто є, безсумнівно, літературними, а всі інші існують у вигляді безписемних мов чи діалектів. Будь-яка національна мова, наприклад, англійська, німецька, французька, російська, польська, а також, зрозуміло, українська, існує не тільки в літературному різновиді, а й у вигляді територіальних і соціальних діалектів. Вони є найбільш поширеними формами її існування.

У дописемний період говори — це основна форма існування мови нації або народності. Тому неправильно думати, що будь-які специфічні ознаки місцевих говорів зумовлені всього лиш недбальством мовлення їх носіїв, а не суворими історичними закономірностями. Отже, насправді говори є закономірним наслідком історичного розвитку мови в просторі, яка не всюди змінюється одночасно і з однаковою інтенсивністю, та й далеко не завжди ці зміни відбуваються в тому самому напрямі. І щодо часу виникнення вони передують літературній мові того чи іншого народу, яка здебільшого базується на одному з діалектів національної мови. Так, середньонадніпрянський говір ліг в основу сучасної української літературної мови, яка поступово, зазнаючи опрацювання й шліфування майстрами слова — письменниками і суспільно-громадськими діячами, вихідцями з різних регіонів України, — увібрала найкращі елементи з усіх українських говорів.

У зв'язку з цим доречно нагадати, що протиставлення діалект — літературна мова використовується не тільки дилетантами, але й свідомими політичними спекулянтами, зокрема шовіністами, які намагаються заперечити право мови певного народу зайняти місце серед культурних мов світу. Так було до революції і з українською, яку російські шовіністи називали «наречием» російської, а польські — „gwara“ польської мови. Як відомо, блискучу відповідь першим дав ще в 1861 р. М. Чернишевський, сказавши, що після появи такого поета, як Шевченко, малоросійська література, а отже, й мова не потребує вже нічиєї ласки. Польським і своїм галицьким ботокудам влучно відповів І. Я. Франко у вірші «Антошкові П.»:

Діалект, а ми його надишем
Міццю духу і огнем любови
І нестертий слід його запишем
Самостійно між культурні мови.

У минулому, коли українська мова тільки формувалась, впливи діалектів були дуже помітними й суттєвими, а тепер, коли становлення норм завершилось, і вона щораз більше стає здобутком широких мас трудящих, спостерігається протилежний процес: літературна мова впливає на говори. Тому-то зараз в говірці будь-якого українського села можна без особливих труднощів виділити два її варіанти, два шари: традиційний, з притаманним йому збереженням стійких елементів давньої системи, і новий, що дуже широко відображає зміни діалектної системи в напрямі наближення її до літературної мови. Сильний і дедалі зростаючий вплив її на говори зумовлюється позамовними чинниками — насамперед інтенсифікацією зв'язків між різними територіями, міграційними процесами, загальним ростом культури носіїв діалектів. Останньому сприяє обов'язкова середня освіта, розширення на селі мережі культурно-освітніх закладів та ін. Усе це й викликає активну нівеляцію місцевих говорів та зближення їх з літературною мовою.

Зафіксувати особливості територіальних говорів і зберегти їх для науки, для наступних поколінь — таку мету ставлять учені-діалектологи. Адже кожна говірка — це частина історії нашого народу.